

*1. Ulusal
İslam Elyazmaları
Sempozyumu*

13-14 Nisan 2007

Bildiriler Kitabı

Dr. Nevzad Kaya Onuruna
I. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu

13-14 Nisan 2007

Bildiriler Kitabı

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mahmud Erol KILIÇ *İslam Elyazmaları Birlięi Yön. Kur. Bşk.*
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN *Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi*
Doç. Dr. Harun ANAY *Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi*
Emir EŞ *Süleymaniye Kütüphanesi Müdür Vekili*

Yayına Hazırlayan

İbrahim Gümüş

Creavizyon İletişim Danışmanlığı

Grafik-Tasarım

Caner Yıldırım

Creagraf Design Studio

Baskı Yeri ve Yılı

İstanbul, Şubat 2009

Baskı

Ebru Matbaacılık A.Ş.

İkitelli Organize Sanayi Bölgesi

Atatürk Cad.No:135 İkitelli/İstanbul

+90 212 671 93 70

Türebeler Çeşmeler Taşınır Taşınmaz Kültür
Varlıklarını Koruma ve Yaşatma Derneęi
Divanyolu Cad. No:82 Eminönü / İstanbul

1. Ulusal
İslam Elyazmaları
Sempozyumu

**Selçuklu Dönemi Kitaplarının
Bazı Özellikleri**

Bekir ŞAHİN

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Müdürü

Giriş

Bir milletin bilim ve kültürünün en güvenilir delilleri şüphesiz o döneme ait kitaplardır Türk toplumu, bunu yüzlerce yıl önce anlamış olan atalarından çok eski ve o ölçüde zengin bir kültür mirası devralmıştır. Yalnız koruyup övünmekle değil, tanımak, tanıtmak, yararlanmak ve yararlandırmakla yükümlü olduğumuz bu mirasın büyük bir kısmını kütüphanelerimizi dolduran zengin elyazması koleksiyonları teşkil eder. Türk-İslâm medeniyetinin temeli kitaba dayanır. Kültürümüzde kitaba en büyük değer atfedilmiş ve en yüce saygı gösterilmiş olup, kültür tarihimizde "kitap kültürü" diyebileceğimiz bir dalın doğmasına yol açmıştır.

Yazma koleksiyonlarımız milli kültürümüz kadar, Türk-İslâm bilim tarihinin günümüze kadar gelebilen en önemli kaynaklarını da ihtiva eder. Türk-İslâm bilim, kültür ve sanat tarihinin bu değerli tanıkları, aynı zamanda müşterek bir medeniyetin mahsulüdür.

Elyazmaları, sadece içermiş olduğu bilgilerle bilim dünyasını değil ayrıca kitap sanatları açısından kültür ve sanat dünyamızı da ilgilendirmektedir. Yazıya verilen değer, yazılı malzemeyi kutsarcasına son devirlere kadar gelmesini sağlamıştır. Yazılı malzemeye gösterilen saygı Selçuklu Kütüphaneciliğinin özünü teşkil etmektedir. Onun için kütüphane kurma, kitapların çok pahalı olduğu devirlerde, onu almaya gücü yetmeyenlerin faydalanabileceği kurumlar oluşturma geleneği olarak, Selçuklular'la başlamıştır.

Mecdüd-Din İshak'ın (ö.1221) bir kitabı, beş deve vererek aldığı nakli, kitaba verilen değer konusunda fikir vermeye yetecektir. İbni Sina'nın Şifa adlı eseri 100 altına satılırken Bağdat Nizamiye Medresesi kütüphane memurunun maaşı 10 altındır.⁽¹⁾

(1) Caner Arabacı, "Yusuf Ağa Kütüphanesi Ve Kütüphanecilik Anlayışının Dünü Üzerine", Bilgi Yolu Dergisi, (Konya, 2002) s.7

Bir devri en iyi anlatan belgeler, o dönemin insanının meydana getirdiği sanat eserleriyle birlikte, kitap ve kütüphanelerdir. Papirüsten deriye, pamuk levhadan kâğıda, kadar uzanan bir yazma kültürü hep mevcut olmuştur. El-yazması denildiğinde; matbaanın icadından önce zorunluluk sonucu el ile yazılmış eser, kalem ve mürekkeple kâğıt veya parşömen üzerine yazılan eser,⁽²⁾ anlaşılır. Ülkelerin en değerli kültür varlıkları arasında yer alan, bilim sanat ve kültür araştırmalarında en otantik kaynaklardan olan yazma eserler, el ile yazılarak meydana getirilmiştir.

Kitap sanatları; cilt, hat, tezhip, minyatür alanlarından başka, değişik cinsten mürekkep yapımı, kâğıt imali ve terbiyesi, aharlama, mühreleme, kalemcilik, kalemtraşçılık, cilacılık, cetvelkeşlik gibi dallarıyla yazma kitap kültürümüze yüzyıllarca yaşama gücü vermiş ve bu alanlarda nadide eserler vücuda getirilmiştir

Hiçbir yazma eser, basma eser gibi birbirinin aynısı değildir. Çoğu kez ayrı ayrı kişiler tarafından tek tek yazılarak çoğaltıldıkları için, her biri bazen bilerek, bazen de bilmeyerek atlama, ilâve veya herhangi bir kelimenin yanlış okunarak yazıya geçirilmesi dolayısıyla farklılıklar arz eder.

Bilindiği üzere ilk İslâm yazmacılığı, Hz. Osman'ın Kur'an'ı istinsah ettirerek bir nüshasını Medine'ye, diğer nüshalarını da Kûfe, Basra ve Şam'a göndermesiyle başlar. Dolayısıyla İslâmiyet'te ilk yazma eser Kur'an-ı Kerim'dir.

Kültür ile sanatın ince ve zevkli konularından birisi de kitap sanatlarıdır. Cilt, tezhip, hat, minyatür belli başlı kitap sanatları arasındadır.

Kütüphaneler, kültürümüzün yayılıp gelişmesini sağlayan kuruluşlardır. Selçuklu dönemi kütüphane ve kitaplarıyla ilgili yapılan bu araştırmada o devrin kitap sanatlarıyla ilgili kaynakların çok az olduğu tespit edilmiştir. Selçuklu başkenti Konya'daki kütüphanelerde bulunan bu döneme ait kitapların birçoğu tek tek incelenmiştir. Selçuklu Dönemi kitapları incelenirken, o devrin ilim ve kültür muhtevası da ortaya konulmuş olacaktır.

(2) Hasan ÖZÖNDER, Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, Sebat Mat., Konya;2003; s.44;

1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu

Selçuklu Dönemi Elyazmaları

Selçuklu dönemi yazma eserleri konusunda bugüne kadar kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Dolayısıyla bu dönemin tam olarak bilindiği söylene-
mez. Selçuklu dönemi kitapları ile ilgili çalışmalar, çoğu zaman yanıltıcı bilgi-
leri ihtiva etmekte, Memlûk, Acem, Hint ve Mısır işi şeklinde sınıflandırılarak
Selçuklu Dönemi göz ardı edilmektedir. Ayrıca, Selçuklu dönemi eserlerinin
yalnızca, taş, ağaç, mermer vb. malzeme işçiliğine hasredilmemesi gerektiğini
vurgulayan Süheyl Ünver, bu husustaki tespitlerine şu şekilde devam etmekte-
dir.

*“Kitapların kaplarında ve içindeki süslerin İslâm memleketlerinin hangisinde yapıldı-
ğını anlamak maksadıyla sanata meraklı olanların yalnız resimleri doğru, lakin bunlar
hakkındaki kanaatleri çok defa bilgisizlikle ortaya konmuş ve yanlış mütalaalarla dolu
eserlerini karıştırınca zihnimiz büsbütün karışır. Verdikleri örnekler, Mısır’da yapılmış-
tır, Memluk eseridir, Arap işidir. Süsleri arabesktir. Acem işidir. Hint eseridir,
diye yazarlar. Bu indi görüşleri bir hakikat sanan ve yalnız bunlara malik olmakla
kalem yürütenler o zaman hep bu yanlış bibliyografilere saplanıp kalırlar.*

*Bunların içinde Anadolu’da Selçuklar zamanında yapılmış olanlarından bahis bile
yoktur. Çünkü bunları arayıp bulmak ve görebilmek lazımdır. Biz bugün Selçukî tez-
hibi, Anadolu tezhibi diyorsak sanat kitaplarına geçmeyen bu tabiri kulaklarımızın ilk
defa duyduğuna emin olmalıyız.⁽³⁾*

SELÇUKLU CİLT SANATI

Cilt, deri ve kap anlamına gelir. Bir mecmua veya kitabın yapraklarını dağıl-
maktan korumak ve bir arada toplu olarak tutmak için deri, kâğıt ve bez gibi
şeyler kaplanarak mukavvadan yapılırdı.⁽⁴⁾

Türkler; davar besleyen ve bunları geliriyle geçimlerini sağladıkları için
hayvanlardan elde edilen derilerin işlenmesi ve çeşitli amaçla kullanılması
İslam’dan önceki dönemden beri mevcut idi. Türkler bu sanatlarını İslami
yeti kabul ettikten sonra cilt yapımında deriyi kullanmışlardır.

İslâmiyet’in getirdiği ihtiyaçla gelişen cilt sanatı, İslâm sanatlarına paralel ola-
rak gelişen, incelik, güzellik ve zerafete ulaşmıştır. Orta Asya’dan İran, Arap
Kitası ve Anadolu’ya geçen cilt sanatı, sanatkârların yetiştikleri bölgelerin

⁽³⁾ Süheyl Ünver, Konya Halkevi Dergisi, Ağustos 1945, sayı, 82 s. 2-3

⁽⁴⁾ Celal Esat Arseven, Sanat Ansiklopedisi, İstanbul, 1975 c.1 s.341

motifleri ile bezenmiş, Arabesk, Herat, Hataî, , Memlûk, Osmanlı ve Mağribî motiflerle çeşitli cilt üsluplarını doğurmuştur.⁽⁵⁾

Selçuklu dönemi elyazması kitap ciltleri Osmanlı dönemi'nden oldukça farklıdır. Anadolu Selçuklu'larına ait en erken cilt örneği 549(1154) tarihli "Kitabü'l-Garibeyn fi'l Kur'an ve'l Hadis" isimli eserin kapağında görülmüştür.⁽⁶⁾ Anadolu Selçuklu cildi kendinden önceki ve sonraki Türk ciltleri ve diğer İslâm ciltleri ile bölümleri itibariyle aynıdır. Ancak, uygulama ve tezyinata farklılık bulunmaktadır.

Kapak

Bir kısım Anadolu Selçuklu cildinde alt ve üst kapak genellikle ayrı karakterde yapılmıştır. Mesela ön kapak geometrik zeminli iken, arka kapak yuvarlak şemseli; ön kapak rûmî zeminli iken arka kapak yuvarlak şemseli; ön kapak geometrik zeminli iken arka kapak nebati ve ovalimsi olarak yapılırken yuvarlak şemseler içinde ön ve arka kapak farklı tezyinatlı; ön kapak yuvarlak arka kapak ovalimsi şemseli ön kapak dilimli yuvarlak arka kapak sekiz kollu yıldızlı şemseli ciltler vardır.

Bazı şemselerde tepelik formundaki şekil dört yöne sırt sırta gelecek şekilde yerleştirilerek, şemse formu oluşturulmuştur. Uçlarına da aynı tepelik koyularak şemselerin salbek kısmı meydana getirilmiştir.

Yine bazı şemseler dairevi bir formun içerisine anahtarlı zencireklerden oluşan geometrik bir kompozisyonla bezenmiştir. Bu kompozisyon mıklep kısmında da tekrar edilmiştir. Ön, arka ve mıklepte aynı olduğu gibi bazı örneklerde ön kapak kompozisyonu ile arka kapak kompozisyonu arasında farklılıklar görülmektedir.

Bunların yanında her iki kapağı aynı kompozisyonda olan ciltler de vardır. Kısaca Selçuklular tüm eserlerinde olduğu gibi kitap ciltlerin dede aynı desen ve motifi tekrar tekrar kullanmaktan kaçınmışlardır. Bu da Selçukluların zengin bir süsleme yeteneğine sahip olduğunu göstermektedir.

Mıklep

Cilt kitabın yapraklarını korumak amacıyla yapılan mıklep, bazen ait olduğu

⁽⁵⁾ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Özönder, aynı eser.

⁽⁶⁾ Ahmet Saim Arıtan, I-II. Millî Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Seminerleri Bildirileri, S.Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya, 1993 s.183

1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu

kapakların zencirek, köşebent ve şemsesi tarzında yapılmıştır.

Bunun yanında kapaklarda farklı mıklepler de görülmektedir. Mıklepte kapak şemseslerine benzeyenlerin dışında, en çok kullanılan tarzlar, hilâl ve Mühr-i Süleyman motifleridir.

Ayrıca zemini tamamen örgü ve geçmelerle doldurulmuş mıkleplere de rastlanır.

Sırt

Ciltte sırt kısmı diğer Türk-İslâm ciltlerinde olduğu gibi düz ve yumuşak olup çok fazla farklılık arz etmez.

Sertâb

Mıkleple arka kapak arasında bulunan ve yine kitabın ön kısmını muhafaza için yapılan bu kısımda ilk dönemlerde tezyinat pek yoktur. Daha sonra süslenmiş sertâb'lar yapılmıştır.

İç Kapaklar

Selçuklu cilt kapaklarının iç kısımlarında ısıtılmış kalıp ve kabartma desenlerle süslenmiş apayrı bir tezyinat zenginliğiyle karşılaşmaktayız. İç kapaklarda ağırlığı Rûmî olmak üzere, nebâtî ve hendesî motifler kullanılmıştır.

Ciltlerin Tezyinatı

Selçuklu ciltlerinde, Türk-İslâm sanatının bütün şubelerinde kullanılan motiflerin hepsi mevcuttur..

Ciltlerde kullanılan tezyinatı, hendesî, rûmî, nebâtî(hatâî), hattî (yazılı) geçme ve girift örgüler ve muhtelif ara dolgusu gibi kısımlara ayrılmaktadır.

Selçuklu dönemi cilt sanatı hakkında kesin sonuçlar ortaya koyabilmek için gerek Türkiye'deki gerekse dünyadaki diğer yazma eser kütüphanelerinde bulunan tüm Selçuklu Dönemi yazmalarının incelenmesi gerekir..

Selçuklu Dönemi ciltlerdeki genel özellikleri şöyle sıralanabilir;

- Deri koyu veya kızıl kahverengi veya kahverenginin değişik tonları kullanılmıştır. Siyah renk deri pek görülmemiştir.
- Osmanlı döneminde kitabı korumak amacıyla kitap mahfazası yapıldığı halde Selçuklu döneminde kitap mahfazası kullanılmamıştır.

- Deri üzerine sıcak veya soğuk kalıplar basılmak suretiyle çeşitli motifler elde edilmiştir.
- Kalıplar bir kapakta yekpare olmayıp, farklı farklı motifler kullanılmıştır.
- İlk dönemlerde hendesi, 13. asırdan sonraları da sivilize edilmiş nebati ve rumi motifle görülmüştür.

Selçuklu tarzı cilt, geçiş dönemi olarak kabul edebileceğimiz, Beylikler devrinde de devam etmiştir.

Hatta bu türe ait örnekler Fatih devrinde görülmüş olup, Osmanlı ciltlerinin başlangıcı olan XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir.

SELÇUKLU DÖNEMİ TEZHİP SANATI

Uygur Türklerince geliştirilen tezhip sanatı, ilk gelişmesini, yine İran'da kurulan Selçuklu Devleti'nde yaparak, Tebriz, Herat, Bağdat, Musul, Konya, Karaman, Amasya, Harput, Sivas'a doğru gelişmiştir. Kur'an ve diğer kitapların hemen her türünde süsleme örneklerine rastlanır.

Selçuklu eserlerinde en zengin tezhip, kitapların serlevhasında, zahriye kısmında, metinlerin söz ve metin başlıklarında, sûre başlarında ve konu bölümlerinin aralarında, kitabın son sayfasında, hatime veya ketebe bölümünde yer alır.

Selçuklu eserlerindeki tezhibin özellikleri: Sayfa kenarlarında yer alan gülcelerin etrafında münhani türü süslemeler bulunur. Geometrik şekiller, münhaniler ve özellikle Selçuklular dönemi motifi olan Rûmi'ler kullanılmıştır. Dikey süsleme şeması tüm sayfada, bazen de sayfa bir madalyonda uygulanır. Bu madalyon oval ya da şemse şeklinde olabilir. Tığ çok nadir kullanılmıştır. Zeminler altın, süslerde lacivert, koyu mavi, kiremit rengi, yeşil, mavi, kahverengi, hâkî, sarı, mor ve beyaz renkler kullanılırken konturlar siyah ile yapılmıştır.

SELÇUKLU HAT SANATI

Selçuklu dönemi ilim adamlarından Necmüddin Daye (ö.1254 Sivas) Mirsadü'l-İbad adlı eserinde sanatı, "İnsan ruhunu tecessüm ettirerek maddeye aktarılması olayıdır" diyerek sanatı tarif ediyor. Hattatlar da sakendi ruhrarını yazıya aksettirmişlerdir.

1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu

Hat sanatı, “*Cismânî aletlerle yapılan rûhânî bir hendesedir.*” şeklinde tarif olunur ki; gerçekten güzel bir tariftir.

Bildiğimiz gibi hat sanatının Batı dünyasında bir örneği yoktur. Bu yüzden hat sanatı Batı dünyasından bağımsız olarak ilerlemiştir, diyebiliriz. Yani doğu dünyasına özgü bir güzel sanat dalıdır. Bunun sebebi de malum, yani alfabe farklılığıdır.

Sanat değeri olan İslâmî yazılara “hat”, hüsn-i hat ve böyle güzel yazı yazanlara da “hattat” denir. İslâm sanatında, özellikle Türk sanatında, hat sanatı çok önemli bir yer tutmaktadır. Yüzyıllar boyunca ekoller türetip, büyük üstatlar yetiştirerek, sanat şaheserleri meydana getiren bu sanat, batılılarca soyut resim sanatı olarak kabul edilmektedir. Hat sanatı İslâm’ın ilk devirlerinde ortaya çıkmıştır. Selçukluların son döneminde Anadolu’ya ait bir hat örneği çıkmış, biz buna Selçuklu nesihî diyoruz. Kültürel şekillenme belirdikten sonra ortaya çıkmış bu yazı Osmanlı içinde model olmuştur. Osmanlı dönemi yazılarında mürekkep yanıklarına ve yazıda bozulmalarına rastlandığı halde Selçuklu yazmalarında böyle bir durum söz konusu değildir.

Selçuklu Dönemi kitaplarında özellikle ilk dönemde hat sanatında birliklik görülmemektedir. Çünkü Selçuklu sultanları ilme ve ilim adamına değer vererek değişik coğrafyalardan farklı bilginleri Konya’ya davet etmiş, her gelen kendi bölgesinin hattını kullanmıştır. Bu hat çeşitleri daha sonra gelişecek olan hat sanatının temellerini oluşturmaya yardımcı olmuştur.

Dönemin tipik “kûfî” karakteri ağır basan “reyhânî” diyebileceğimiz yazı örneği kütüphanelerde bulunmaktadır.

Bu incelemede, bir yazma kitap içerisinde sadece bir yazı çeşidi olabildiği gibi aynı kitap içerisinde birkaç tane yazı çeşidi bulunduğunu da tespit ettik. Bazı eserlerin sayfaları “sülüs” bazı sayfalarda ise “reyhânî” yazı türü kullanılmıştır.

Aynı sayfa içerisinde birkaç hat yazı tarzını andıran yazıları da görülmektedir.

Selçuklu Dönemi eserlerinde yaptığımız bir başka tespit ise, bir eser aynı hattatın elinden çıktığı gibi birden çok hattat tarafından yazılan eserlere de rastlanmaktadır (Örneğin; Yusuf Ağa: 5042).

- Fasıl ve baplar kalın kamyş kalemlle veya la'1 mürekkeple yazılmıştır.
- Metin içerisinde önemli kısımların üzerleri çizilmiştir.
- Bu dönemde genellikle nohudî ve samanî renkli, aharlı, âbâdi olan, bir kısmı Dimüşkî, bir kısmı Semerkandî az da olsa Bağdadî ve Mağribî kâğıtlar kullanılmıştır.
- Eserin ketebe sayfasında, Arap rakamlarıyla ya da Arapça olarak tarih verilmiş olup, zaman zaman hem yazı hem de rakamla tarih verildiği görülmektedir. Tarihlendirmede "Ebced Hesabı" yani tarih düşürme sanatının kullanılmadığını görülmektedir.

Sonuç

Selçuklu Dönemi kitap ve kütüphaneleri, bilimin gelişmesine, sanatın yerleşmesine, büyük katkı sağlamıştır. Anadolu'ya yerleşen Selçuklular, resmî yazışmalarda Arapça ve Farsça kullanırdı. Anadolu Selçukluları zamanında Türk beylikleri bilimsel çalışmaları desteklemişlerdir. Anadolu halkı arasında önemli anonim Türkçe destanlar bu dönemde ortaya çıktı. "Danışment Gazi Destanı, Battal Gazi Destanı, Dede Korkut Destanı" vb. bu eserlerdendir.

XII. yüzyıldan itibaren birçok Türkçe eser yazılmıştır. Hemen hemen İslam Dünyası'nda yazılan her eserden Türkçe tercüme yapılmıştır. Bunlar, din ilimleri, tarih, coğrafya, felsefe, riyaziyyat, meşayih menkıbeleri, sihir, rüya tabiri, fizik, kimya, tıp, jeoloji ve botanik ile ilgili eserlerdir.

Selçuklu yazmalarının her biri döneminin tarihini satır aralarında saklayan önemli tarihi kaynaklardır. Bu dönem kitaplarının aradan asırlar geçmesine rağmen sağlam kalması, kullanılan kâğıt, mürekkep, deri gibi malzemelerin sağlamlığını ve bu dönemde kitaba verilen önemi göstermektedir.

Selçuklular, taş, tahta gibi sert cisimleri ne kadar ince süsledikleri gibi, kitap ve cildini de ihmal etmemişlerdir. Daha sonraki dönemde gelişen kitap sanatlarının temellerini o dönemde atmışlardır.

Dileğimiz, bu zamana kadar ciddi araştırmaların yapılmadığı Selçuklu Dönemi kitap sanatlarının işin uzmanlarınca, incelenerek titiz bir şekilde araştırılmasıdır.